

FÖLDES GYÖRGY

A magyar–szovjet viszony 1957–1989 között

Rövid áttekintés

Ez a bő három évtized különleges helyet foglal el a magyar–oroszkapcsolatok ezeréves történetében. Drámai és tragikus volt a kezdet. A Szovjetunió 1956. október 23-án habozás nélkül határozott a Budapesten kitört felkelés elleni fegyveres fellépésről, majd az első sikertelen beavatkozást követő visszavonulás után a szovjet vezetés katonai erővel eltávolította helyéről a törvényes kormányt és leverte a nemzeti szabadságharcot. A Moszkvában kijelölt új miniszterelnököt, Kádár Jánost kezdetben a magyar társadalom többsége szovjet bábnak, helytartónak tekintette.

A későbbiekben a magyar közvélemény, a nyugati diplomácia és a moszkvai pártvezetés, ha nem is ugyanazzal az előjellel, de azon mérte a magyar politikát, hogy mennyire távolodott el a Szovjetuniótól, mennyit szerzett vissza szuverenitásából, és milyen mértékben vált függetlenné. Kétségtelen, hogy ez a megközelítés jogos, érhető volt a maga idejében. Nem kevésbé fontos azonban annak tisztázása, milyen módon sikerült érvényt szerezni a nemzeti érdekeknek a két ország kapcsolataiban. További kérdés, hogy a szovjet külpolitika számára milyen jelentőséggel bírt Magyarország az adott időszakban, változott-e a moszkvai felfogás szövetségesének helyét, szerepét illetően a három évtized alatt?

1. Röviden a szovjet külpolitikai stratégiáról

1956 után a szovjet külpolitika középpontjában még mindig a második világháborúban óriási áldozatokkal megszerzett eredmények és befolyás megőrzése állt. Ezt a célt a Szovjetunió katonai, gazdasági és ideológiai-politikai eszközökkel igyekezett elérni. Közép-Kelet-Európában az új nagyhatalom stratégiai érdekeit a rendszerexporttal, vagyis a térség országainak szovjetizálásával tudta érvényre juttatni. Sztálin az Egyesült Államokat és Nyugat-Európát éppen azzal tette érdekeltté a jaltai megállapodásokban, hogy önmérsékletet tanúsított és lemondott a kontinens egésze fölötti befolyás gyakorlásáról, vagyis Európa nyugati részét illetően elismerte az angolszász (és francia) érdekek elsőbbségét. Ettől kezdve a szovjet külpolitika egyszerre törekedett új szövetségeseinek együtt tartására és elkülönítésükre egymástól. Az ötvenes évek közepétől

azonban egyre nyilvánvalóbbá lett: a homogenizálás, a szovjetizálás és a modernizáció azonos irányai és módozatai ellenére a nemzeti érdekek egyre erőteljesebben jelentkeznek a közép-kelet-európai régióban. E tényt a szovjet külpolitika is tudomásul vette.

Ekkor a szovjet külpolitikai stratégia fő célja a globális erőegyensúly elérése volt az Egyesült Államokkal és a legfejlettebb nyugati államokkal. E feladatot szolgálta a fegyverkezés és a gazdasági utolérési program is. Érdekes, hogy míg a befolyási övezet megőrzésére vonatkozó célkitűzést harmincéves munkával sikerült elérni – a Helsinki záróokmány aláírásával, az európai határok véglegesítésével, a Német Demokratikus Köztársaság nemzetközi státusának rendezésével –, addig a katonai és világpolitikai erőegyensúly elérése és a gazdaság egyidejű fejlesztése túlvállalásnak bizonyult. Bár kétségtelen, hogy előbb a hatvanas évek elején, majd a hetvenes évek közepén a szovjet külpolitika túlságosan kedvezőnek ítélte meg saját lehetőségeit. Ezzel a Szovjetunió maga is provokálta fő ellenfelét, fokozott erőfeszítésekre kényszerítve azt fegyverkezési, ideológiai és külpolitikai téren egyaránt.

A szovjet külpolitika csak akkor változott meg a közép- és kelet-európai országok irányában, amikor kiderült, hogy nemcsak globális céljai nem tarthatók, hanem befolyási övezetének megőrzése is túl sokba kerül. Ez nem kizárólag gazdasági kérdés volt. A nyolcvanas évek közepén már a régi ideológiai, politikai, és katonai eszközök sem voltak használhatók a szocialista országok közötti kapcsolatokban. Ekkor jött el a Gorbacsov nevéhez fűződő fordulat: a Brezsnyev-doktrína visszavonása 1986-ban. A szovjet pártvezető közölte a szövetséges szocialista országok vezetőivel: nincs módja komoly segítséget nyújtani gazdasági nehézségeik leküzdéséhez, önállóan kell megoldaniuk társadalmi-politikai problémáikat.

2. Magyarország – szovjet nézőpontból

Minden közép-kelet-európai országnak, így Magyarországnak is megvoltak azok a sajátosságai, amelyek hatással voltak a szovjet beállítódásra, és a Magyarország felé irányuló magatartásra. Ez a nép nem tartozott a szlávok családjához. Ez az ország kétszer is hadat viselt Oroszország, illetve a Szovjetunió ellen, és szövetséges lett a német fasizmusnak. Ez az ország a Szovjetunió számára előnyöket kínáló gazdasági adottságokkal rendelkezett. A szovjet vezetők tudták, hogy a nemzeti sérelmek nagy szerepet játszottak a magyar kül- és belpolitikában egyaránt. A nagyszámú határon túli magyarság konfliktusforrást jelentett a térség országai között, ami bizonytalanságot okozhatott a régióban. Az 1945–47-es választások megmutatták: a radikális baloldal erős, de nem rendelkezik megbízható többséggel az országban. Végül

pedig az 1956-os felkelés és szabadságharc leverése után a szovjet vezetőknek a magyar lakosság velük kapcsolatos érzelmeit illetően sem lehettek illúzióik.

Mindez elégséges okot adott arra a szovjet politikának, hogy egészséges távolságtartással, ha úgy tetszik, gyanakvással figyeljék a magyarországi történéseket, valamint a Kádár János vezette párt és kormány tevékenységét. Lényegében négy szakasz különíthető el a Szovjetunió vezetőinek 1956 utáni Magyarország-politikájában. Az első 1956 végétől 1958-ig tartott. Ekkor a velük szövetséges magyar kommunista párt hatalmának helyreállítása, a stabilitás megteremtése volt az elsődleges elvárás Kádárral szemben. Ehhez szorosan csatlakozott egy ideológiai igény. A Magyar Szocialista Munkáspártnak bizonyítania kellett, hogy a felkelés ellenforradalom volt, ami azonban nem a rendszer, hanem a korábbi pártvezetés hibái miatt, és az ellenség tudatos szervezkedésének következtében törhetett ki és érhetett el sikereket. Nem a szovjet típusú gazdasági-politikai berendezkedés problémái ütköztek ki a demokratizálást és a szuverenitást követelő népi megmozdulásban, a szocializmus képes az önkorrekcióra. A cél érdekében a szovjet vezetés bizonyos autonómiát és nagymértékű gazdasági segítséget adott az általa hatalomhoz juttatott új kormányzatnak. A vártnál gyorsabb gazdasági és politikai konszolidációnak köszönhetően az októberi forradalom 40. évfordulója alkalmából rendezett, 1957. novemberi kommunista világértekezleten a világ kommunista vezetői – az első kozmoszrakéta fellövése fölötti örömeük mellett – azt is nyugtázhatták: Magyarországon rendben mennek a dolgok. Ezt a szakaszt Hruscsov 1958. tavaszi látogatása zárta le, amely hatalmas tömegrendezvényeivel azt bizonyította a szovjet vezető számára: a magyar társadalom hangulata megváltozott, túl van a történetken.

A második szakasz az 1958 és 1971 közötti időszakot öleli fel. Ebben a periódusban Magyarország az államszocializmus saját változatát hozta létre. Befejezte a klasszikus gazdasági modernizációt, megreformálta gazdaságirányítási rendszerét, átalakította az állam és a társadalom viszonyát, valamint korlátozta a hatalom ellenőrzését az egyéni életterek fölött. Kádár János ehhez a programhoz illeszkedő külpolitikát folytatott. A moszkvai pártvezetők tudomásul vették ezt az irányvonalat, méltányolták a sajátosságok figyelembevételét, az életszínvonal szokatlan javulását a térségben, mert a nemzeti célok az internacionalizmus, a szövetséges hűség szellemében kerültek megfogalmazásra. A szovjet külpolitika eltúrta a magyar belpolitikát, és igyekezett a magyar sikertörténetet a maga szolgálatába állítani. A kis országok viszonylagos önállóságát úgy tekintették ekkor a szovjet politika irányítói, hogy az hitelesíti

megegyezési szándékukat és szélesíti manőverezési lehetőségeiket. Ezt a megítélést a térségben előállt válsághelyzetek rendítették meg: az 1968-as csehszlovákiai és az 1970-es lengyelországi, de Románia 1971-es kínai „flörtje” is hozzájárult ehhez. Brezsnyev ekkor elérkezettnek látta az időt, hogy fellépjen a magyar reformmal szemben.

A harmadik szakaszban, 1972 és 1976 között a szovjet vezetés a szocialista internacionalizmus jegyében, a válság megelőzésének szándékával és a nemzeti elkülönülés ellensúlyozására törekedve politikai, gazdasági és ideológiai nyomás alá helyezte Magyarországot. Moszkva a vezető politikai posztokig hatolva igyekezett beavatkozni a magyar belpolitika menetébe.

A negyedik szakaszban, a belső nehézségek jelentkezésével és a világpolitikai helyzet előnytelen alakulásával összefüggésben, a szovjet alapállás megváltozott Magyarország irányában is. A liberalizált és elfogadható életkörülményeket, gazdasági teljesítményeket nyújtó Magyarország szerepe ismét felértékelődött a nemzetközi életben és a kiélezett ideológiai harcokban. Elég az emberi jogokkal vagy az eurokommunizmussal kapcsolatos vitákra gondolni. Ettől kezdve kiegyenlítettebbé vált a két ország viszonya, ami egyre több vitával járt együtt a gazdasági kérdésekben. Csakhogy a Szovjetunióknak tekintettel kellett lennie a többi szocialista országra is, egyre többet kellett áldoznia szövetségeseire.

A szovjet vezetés különös gonddal került, hogy belekeveredjen a korszak nagyobb részében meglévő magyar–román konfliktusba. Ezzel a magatartásával valójában visszafogta a magyar külpolitikát attól, hogy a nemzetiségi kérdésben keményebb eszközökkel, nyílt konfliktust vállalva lépjen fel.

Gorbacsov berobbanása a szovjet bel- és külpolitikába új helyzetet teremtett Magyarország szovjet megítélésében is. Előbb előreküldött örvénynek tűnt, utóbb – 1987-től – pedig olyan veszélyforrásnak, amely megoldatlan gazdasági válságával, külső, nyugati eladósodásával felfokozta a szocialista tábor erózióját. A Kreml számára továbbra sem volt elfogadható, hogy önként lemondjon befolyási övezetéről. Ennek ellenére – bizonyára nem az itt jelzett előzmények nélkül – a Szovjetunió nem akadályozta meg sem a vasfüggöny megnyitását a magyar határokon, sem a rendszerváltást. E kettővel végül mégis elveszítette a térségben megszerzett és sokáig megőrzött pozícióját.

3. A magyar külpolitika állandó és változó elemei 1956 és 1989 között

Magyarország felől nézve, a Szovjetunióhoz fűződő viszony áttekinthetése kicsit aprólékosabb szakaszolást tesz szükségessé. Ha azonban csak azt vizsgáljuk, felmerült-e a harminc év alatt valaha is komoly formában, hogy az ország vezetése lazítson a két államnak az élet minden területére kiterjedő kapcsolatrendszerén, vagy más szövetségest keressen magának, akkor meg kell állapítanunk: az időszak egységet alkot. Ebben a bő három évtizedben a magyar külpolitika magát mindig a Szovjetunió szövetségeseiként jelenítette meg.

Nem ilyen egyszerű a helyzet, ha a magyar nemzeti érdek értelmezését és megjelenítését vizsgáljuk a kérdéses időszakban. Először egy rövid intermezzo játszódott le 1956 novemberében, amikor is az október 30-i szovjet kormánynyilatkozatra és a nemzeti érzelmekre tekintettel a magyar pártvezetésben komolyan felvetődött, hogy küszöböljék ki a szovjet–magyar kapcsolatokból az egyenlőtlenségre utaló elemeket. Ez azonban a Kádár-kormány „békés”, tárgyalásos, a szélesebb politikai bázis megteremtésére irányuló kísérleteinek kudarcával lekerült a napirendről. A második szakaszban, 1957 és 1960 között Magyarország hozzáidomult a hruscsovi szovjet politikához, de belül ekkor is sajátos megoldásokra törekedett. Ezek közül kiemelkedik a mezőgazdaság át-szervezése. 1961 végén, amikor Moszkva meghirdette a kommunizmus építésének programját, a magyar párt óvatosan „kifejejtette” magát ebből a gyorsítást feltételező, Moszkva által közösnek szánt vállalkozásból. Egyúttal a magyar párt vezetősége az ideológiája mellett nem elkötelezett társadalmi csoportok felé is nyitni kezdett. Hruscsov leváltásakor és 1968-ban igen feszültté vált a két ország viszonya. Annak ellenére, hogy ebben az 1971-ig tartó időszakban az MSZMP saját elképzeléseit érvényesítette a belpolitikában, megmaradt a proletár internacionalizmus égisze alatt, és úgy épített ki önálló kapcsolatokat a világ országaival, hogy szem előtt tartotta a szovjet külpolitika érdekeit. Ettől kezdve rendszeres külpolitikai egyeztetés zajlott a két ország között. Ennek voltak hátrányai is, hiszen a nagyobb, erősebb partner szempontjai nagyobb súllyal estek latba az érdekek összehangolásakor. Ezért maradt el a magyar–nyugatnémet diplomáciai kapcsolatfelvétel a hatvanas évek közepén, és ezért húzódott el másfél évtizeddel Magyarország csatlakozása a Nemzetközi Valutaalaphoz.

1972 és 1976 között Kádár alkalmazkodni igyekezett a szovjet elvárásokhoz. Magatartását igazolni látszott, hogy az olaj- és energiaválság még nyilvánvalóbbá tette Magyarországot szoros kötődését a szovjet gazdasághoz. Új szakasz kezdődött 1977-tel, amikor a kötődésnek a korlátai is világossá váltak, és a magyar párt a világgazdasági nyitás je-

gyében új külgazdasági stratégiát fogadott el. Ettől kezdve a Szovjetunió egyfajta támaszték szerepét töltötte be a magyar gazdaság számára. Ezt a feladatot azonban a növekvő belső problémákkal küzdő és az amerikai nyomásnak kitett szocialista világhatalom a nyolcvanas évektől egyre több nehézséggel tudta csak teljesíteni.

Magyarország a nyolcvanas években már nem engedhette meg magának, hogy ne igyekezzon maximális haszonhoz jutni a kétoldalú kapcsolatokban. Az ilyen törekvés korábban sem hiányzott, de nem volt ennyire egyértelmű a nyers, nem politikai, hanem elsősorban gazdasági érdekek jelentősége a két ország viszonyának alakulásában. Ez mind a két félre igaz.

Itt kell megemlítenünk, hogy a kezdeti érdekeszámítást az idők folyamán egyre inkább az érdekegyeztetés és a kölcsönösség elve váltotta fel a magyar–szovjet kapcsolatok rendszerében. Magyarország ezekben az években igyekezett a Szovjetunió biztonságos közelségében maradni, és e szoros ráutaltság korlátozó következményeit mérsékelni.

4. Rövid mérleg

A szocialista modernizáció átalakította a Szovjetunió és Közép-Kelet-Európa országainak gazdaságát, társadalmát. A szocialista tábor hozzájárult a világbéke megőrzéséhez, valamint a nemzetközi viszonyok átalakításához a második világháború után.

Nagy volt azonban az ár, amit ezért fizetni kellett. Az államszocialista rendszer hosszabb távon nem tudott versenyképpé válni a világkapitalizmussal szemben. Ebből a perspektívából szemlélve a függetlenség hiánya, a korlátozott szuverenitás, a demokráciadeficit és az emberi szabadságjogok korlátozása mindenképpen lerontja a két ország viszonyának értékelését. Ez azonban nem ok arra, hogy ne legyen vizsgálat tárgya, miként is működött a kapcsolatrendszer, és mennyiben járult hozzá a két ország gazdaságának, társadalmának, kultúrájának fejlődéséhez. Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy az 1960-as évektől Magyarország nemzetközi életben betöltött szerepe, befolyása jelentős mértékben felértékelődött.